

Alikulov Kamoliddin Ravshanovich
mustaqil tadqiqotchi
Toshkent davlat transport universiteti
O'zbekiston, Toshkent

YO'LOVCHI TASHISH BOZORIDA RAQOBATBARDOSH XIZMATLARNING IQTISODIY MOHIYATI VA MAZMUNI

***Annotatsiya:** Maqolada yo'lovchi tashish bozorida «raqobatbardosh xizmat» kategoriyasining iqtisodiy mohiyati yoritilgan, xizmatni iqtisodiy ne'mat sifatida va raqobatni xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir shakli sifatida tushunishga oid nazariy yondashuvlar umumlashtirilgan. Yo'lovchi tashish raqobatbardosh xizmatining mazmuni uning tarkibiy elementlari — narx, sifat, vaqt, servis va raqamli elementlar — orqali aniqlangan, shuningdek ushbu bozordagi raqobatning ikki tomonlama xarakteri (turlararo va turichi) ochib berilgan. Yo'lovchi tashish xizmatlarining raqobatbardoshligini shakllantiruvchi omillar temir yo'l transportini isloh qilishning hozirgi bosqichi doirasida tizimlashtirilgan.*

***Kalit so'zlar:** xizmat, raqobat, raqobatbardosh xizmat, yo'lovchi tashish, transport xizmatlari bozori, raqobatbardoshlik, temir yo'l transporti.*

Alikulov Kamoliddin Ravshanovich
assistant

Tashkent State Transport University Uzbekistan, Tashkent

***Abstract:** The article reveals the economic essence of the category «competitive service» as applied to the passenger transportation market, summarizes theoretical approaches to understanding service as an economic good and competition as a form of interaction among economic entities. The*

content of a competitive passenger transportation service is defined through its structural elements — price, quality, time, service and digital — and the dual nature of competition in this market (inter-modal and intra-modal) is disclosed.

Keywords: service, competition, competitive service, passenger transportation, transport services market, competitiveness, railway transport.

Kirish. Bozor xo‘jalik yuritish tamoyillariga o‘tish va avvalgi yagona temir yo‘l operatorining mustaqil xo‘jalik yurituvchi subyektlarga institutsional bo‘linishi sharoitida yo‘lovchi tashish bozorining faoliyat yuritishi «raqobatbardosh xizmat» kategoriyasining iqtisodiy mazmunini aniqlashtirish zaruratini obyektiv ravishda dolzarblashtiradi. Umuman olganda raqobat nazariyasi va xizmatlar iqtisodiyotiga bag‘ishlangan sezilarli tadqiqotlar mavjud bo‘lishiga qaramay, yo‘lovchi tashishning o‘ziga xosligiga — tabiiy monopoliya belgilarini (infratuzilma) va potensial raqobatbardosh segmentni (bevosita tashish) birlashtiruvchi tarmoq sohasiga — nisbatan ushbu kategoriya etarli darajada ishlab chiqilmagan. Bu esa xizmatlarning raqobatbardoshligini baholash, tarif siyosatini shakllantirish va yo‘lovchi tashish operatorlarining rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda uslubiy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, bu esa 2023-yilda boshlangan O‘zbekiston Respublikasi temir yo‘l transportini isloh qilish tajribasida o‘z tasdig‘ini topmoqda.

Maqolaning maqsadi — xizmatlar iqtisodiyoti va raqobat nazariyasiga oid nazariy yondashuvlarni umumlashtirish asosida yo‘lovchi tashish bozorida «raqobatbardosh xizmat» kategoriyasining iqtisodiy mohiyatini aniqlashtirish va mazmunini ochib berishdan iborat.

Asosiy qism. Iqtisodiy nazariyada xizmat an'anaviy ravishda bir qator o‘ziga xos belgilarga ega bo‘lgan alohida turdagi iqtisodiy ne‘mat sifatida qaraladi: nomoddiylik (xizmatni iste‘mol qilinguncha sezgi organlari orqali baholab bo‘lmaydi); manbadan ajralmaslik (xizmatni ishlab chiqarish va iste‘mol qilish jarayonlari, odatda, vaqt jihatidan bir-biriga to‘g‘ri keladi); sifat

beqarorligi (xizmat sifati ijrochiga, ko'rsatilish joyi va vaqtiga bog'liq); saqlanmaslik (xizmatni zaxiraga ishlab chiqarib, omborda saqlab bo'lmaydi). Yo'lovchi tashish xizmatiga nisbatan ushbu belgilar eng yaqqol shaklda namoyon bo'ladi: poyezd jo'nab ketguncha sotilmagan o'rindiqni keyinchalik sotib bo'lmaydi, bu esa tashuvchi operatorlar uchun daromadni boshqarish (revenue management)ning alohida ahamiyatini belgilaydi.

Klassik iqtisodiy nazariyada «raqobat» kategoriyasi bozor subyektlarining o'zaro ta'sir shakli sifatida ta'riflanadi, bunda ularning mustaqil harakatlari har birining bozordagi tovar va xizmatlar muomalasining umumiy shartlariga bir tomonlama ta'sir ko'rsatish imkoniyatini samarali cheklaydi. Zamonaviy raqobat strategiyalari nazariyasining asoschisi M. Porter beshta raqobat kuchi modelini (mavjud o'yinchilar o'rtasidagi raqobat, yangi ishtirokchilar tahdidi, o'rnini bosuvchi tovarlar tahdidi, etkazib beruvchilarning bozor kuchi va iste'molchilarning bozor kuchi) asoslab bergan bo'lib, u tarmoq o'ziga xosligini hisobga olgan holda yo'lovchi tashish bozori tahliliga moslashtirilishi mumkin: o'rnini bosuvchi tovarlar tahdidi bu erda turlararo raqobat (aviatsiya, avtomobil transporti) sifatida, mavjud o'yinchilar o'rtasidagi raqobat esa turli toifadagi poyezd operatorlari o'rtasidagi turichi raqobat sifatida namoyon bo'ladi.

«Xizmat» va «raqobat» kategoriyalarining sintezi «raqobatbardosh xizmat» tushunchasini — bozordagi o'xshash yoki o'rnini bosuvchi xizmatlarga nisbatan iste'molchi tomonidan barqaror afzal ko'rilishini ta'minlaydigan iste'mol xususiyatlari (narx, sifat, vaqt) majmuiga ega bo'lgan xizmat sifatida — shakllantirish imkonini beradi.

Shuni ham hisobga olish lozimki, yo'lovchi tashish xizmati bir vaqtning o'zida shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga molik ne'mat belgilariga ega. Bir tomondan, u individual iste'molchi tomonidan pulli asosda sotib olinadi va talab-taklifning umumiy qonunlariga bo'ysunadi; ikkinchi tomondan, aholining keng qatlamlari uchun ommaviy yo'lovchi tashishning mavjudligi an'anaviy ravishda davlat tomonidan ijtimoiy infratuzilma elementi sifatida qoraladi, bu esa raqobat

rivojlangan sharoitda ham ayrim tashish turlari bo'yicha tartibga solinadigan tariflarning saqlanib qolishini belgilaydi. Ushbu holat yo'lovchi tashish raqobatbardosh xizmatini klassik tovar bozorlaridagi raqobatbardosh xizmatlardan sezilarli farqlaydi va uning iqtisodiy mazmunini tahlil qilishda alohida uslubiy yondashuvni talab qiladi.

Yo'lovchi tashish raqobatbardosh xizmatining mazmuni uning iste'mol qiymatini va shunga mos ravishda bozordagi raqobat mavqeini shakllantiruvchi o'zaro bog'liq tarkibiy elementlar majmui orqali ochib beriladi (jadval).

Jadval

Yo'lovchi tashish raqobatbardosh xizmatining tarkibiy elementlar

Tarkibiy element	Element mazmuni	Ko'rsatkichlarga misollar
Narx	Yo'l narxining aholi daromadlari va muqobil transport turlari tariflari bilan solishtirilgan holati	1 yo'lovchi-km uchun tarif, aholi daromadiga nisbati
Sifat	Harakatlanuvchi tarkibning qulayligi, sanitariya-gigiyena sharoitlari, safar xavfsizligi	Vagon yoshi va klassi, avariyaalik ko'rsatkichlari
Vaqt	Vokzal/stansiyaga borish va kutish vaqtini ham o'z ichiga olgan yo'ldagi umumiy vaqt	Yo'lda o'tgan vaqt, jo'nab ketish chastotasi
Servis	Safar davomida va vokzalda ko'rsatiladigan qo'shimcha xizmatlar	Ovqatlanish, Wi-Fi, vokzal infratuzilmasining holati
Raqamli	Onlayn bron qilish, elektron chipta va axborot bilan ta'minlash imkoniyati	Elektron sotuvlar ulushi, mobil ilova mavjudligi

Yo'lovchi tashish bozorining o'ziga xosligi raqobatning ikki tomonlama xarakteridan iborat. Turlararo raqobat temir yo'l, aviatsiya va avtomobil transporti o'rtasida bir xil yo'nalishlardagi yo'lovchi oqimi uchun yuzaga keladi, bunda har bir transport turi o'ziga xos raqobat afzalliklariga ega: aviatsiya transporti asosan vaqt omili bo'yicha, avtomobil transporti — qisqa masofalarda marshrut moslashuvchanligi va narx bo'yicha, temir yo'l transporti esa narx, xavfsizlik va bashorat qilinuvchanlik nisbati bo'yicha raqobatlashadi. Turichi raqobat esa temir yo'l transportining o'zi ichida operatorlar va poyezd toifalari o'rtasida namoyon bo'ladi — masalan, ommaviy (plaskart, umumiy) tashishlar bilan yuqori qulaylikdagi tashishlar o'rtasida, sohaning institutsional bo'linishi sharoitida esa bozorning turli segmentlarini (tezyurar va ommaviy tashishlarni) xizmat ko'rsatuvchi mustaqil operatorlar o'rtasida.

Ta'kidlash joizki, yo'lovchi tashish raqobatbardosh xizmatining mazmuni faqat narx omiliga bog'liq emas. Avvalgi yagona temir yo'l operatorining tarmoq tashkilotlariga institutsional bo'linishidan keyingi sohaning amaliyoti shuni ko'rsatadiki, tegishli sifat va vaqt samaradorligi darajasi bilan qo'llab-quvvatlanmagan narx afzalligi faqat cheklangan va beqaror raqobatbardoshlikni ta'minlaydi, chunki aholi daromadlarining o'sishi bilan iste'molchi afzalliklari xizmatning sifat parametrlari tomon siljiy boradi.

Ko'rsatilgan tarkibiy elementlar o'zaro almashinuv va o'zaro kuchayish munosabatlarida bo'ladi. Xizmatning sifat komponenti etarli darajada bo'lmasa (masalan, eskirgan harakatlanuvchi tarkib), bu qisman narx afzalligi bilan qoplanishi mumkin, biroq bunday qoplashning obyektiv chegaralari mavjud: iste'molchi kutgan sifat bilan mavjud sifat o'rtasidagi nomuvofiqlik ma'lum chegaradan oshganda, narx afzalligi yo'lovchi oqimini ushlab turishni to'xtatadi, bu esa yo'lda o'tgan vaqt farqi sezilarli bo'lgan yo'nalishlarda yo'lovchi oqimining asta-sekin aviatsiya va avtomobil transporti foydasiga qayta taqsimlanishida o'z tasdig'ini topmoqda. Aksincha, xizmatning raqamli va

servis komponentlarini yaxshilash (masalan, elektron chiptani va axborotlandirish tizimini joriy etish) tarifni bevosita oshirmasdan xizmatning idrok etiladigan qiymatini kuchaytirishga, ya'ni iste'molchi xarajatlari o'zgarmagan holda raqobatbardoshlikni oshirishga qodir.

Uslubiy nuqtai nazardan yo'lovchi tashish xizmatining statik va dinamik raqobatbardoshligini farqlash maqsadga muvofiqdir. Statik raqobatbardoshlik ma'lum bir vaqt momentida operator xizmatining tarkibiy elementlari bilan uning raqobatchilari xizmati o'rtasidagi joriy nisbatni aks ettiradi va tariflar, yo'ldagi vaqt hamda sifat xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish orqali o'lchanishi mumkin. Dinamik raqobatbardoshlik esa operatorning o'z xizmati tarkibini vaqt davomida iste'molchilarning o'zgaruvchan afzalliklariga va raqobatchilarning harakatlariga moslashtira olish qobiliyatini tavsiflaydi, bu esa tarif tartibga solinishining bosqichma-bosqich liberallasuvi va yo'lovchi tashish bozorida yangi ishtirokchilarning paydo bo'lishi sharoitida alohida ahamiyat kasb etadi.

Yo'lovchi tashish xizmatlari raqobatbardoshligini shakllantiruvchi omillar.

Yo'lovchi tashish xizmatlari raqobatbardoshligini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillarni boshqaruv darajalari bo'yicha tizimlashtirish maqsadga muvofiqdir. Makrodarajada davlat tarif va investitsiya siyosati, infratuzilma va tashish faoliyatining institutsional bo'linish darajasi, raqobat qonunchiligining rivojlanish darajasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Mezodarajada (tarmoq va hudud darajasida) transport infratuzilmasining holati, transport tarmog'ining zichligi, muayyan yo'nalishlarda muqobil qatnov turlarining mavjudligi kabi omillar amal qiladi. Mikrodarajada (alohida operator darajasida) raqobatbardoshlik harakatlanuvchi tarkibning holati, daromadni boshqarish sifati, xizmatlarning raqamlashtirish darajasi va marketing siyosatining samaradorligi ta'sirida shakllanadi.

Taklif etilgan omillar tizimlashtirilishining amaliy ahamiyati shundaki, u yo'lovchi tashish operatorlariga raqobatbardoshlikni boshqarishning

tabaqalashtirilgan strategiyasini shakllantirish imkonini beradi: o'zining (mikrodaraja) sa'y-harakatlarini bevosita boshqarish mumkin bo'lgan xizmat tarkibiy elementlariga (xizmat sifati, raqamli servislar, daromadni boshqarish) yo'naltirish bilan bir vaqtda, mezo- va makrodarajadagi o'zgarishlar (infratuzilma operatori bilan hamkorlik, sohaning tarif va investitsiya siyosatini shakllantirishda ishtirok etish) tashabbuskori sifatida ham chiqish.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot shuni xulosa qilish imkonini beradiki, yo'lovchi tashish raqobatbardosh xizmati narx, sifat, vaqt, servis va raqamli komponentlarning birligi orqali mazmuni ochib beriladigan murakkab, ko'p elementli iqtisodiy kategoriyadir. Ushbu bozordagi raqobatning ikki tomonlama xarakteri — turlararo va turichi — yo'lovchi tashish operatorlaridan ham narx, ham narxsiz raqobatbardoshlik omillarini hisobga oluvchi tabaqalashtirilgan raqobat xatti-harakati strategiyasini shakllantirishni talab qiladi. Maqolada aniqlashtirilgan «raqobatbardosh xizmat» kategoriyasining iqtisodiy mazmuni, jumladan O'zbekiston Respublikasi islohot qilinayotgan temir yo'l tarmog'i sharoitida faoliyat yurituvchi aniq yo'lovchi tashish operatorlariga nisbatan raqobatbardoshlikni baholash metodikalarini va uni oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-oktyabrdagi PQ-329-son «Temir yo'l transporti sohasini tubdan isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori.

2. Батманов Э.З., Омаров З.З., Пайтаева К. Т. Оценка конкурентоспособности транспортных предприятий России в условиях современной экономической среды // РППЭ. 2024. №12 (170). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-konkurentosposobnosti-transportnyh-predpriyatiy-rossii-v-usloviyah-sovremennoy-ekonomicheskoy-sredy> .

3. Василенко М.А., Стифеева В.О. Подходы к оценке конкурентоспособности транспортных услуг // В сборнике: Современное

состояние, проблемы и перспективы развития отрасли науки. Материалы Всероссийской конференции с международным участием. Под редакцией Т.В. Шепитко. 2020. - с. 136-141.

4. Воронцова С.В. Обеспечение конкурентоспособности высокотехнологичных предприятий в транспортном секторе // В сборнике: Менеджмент в международном транспортном бизнесе: проблемы, инновации, устойчивость развития. 2023. С. 31-35.

5. Гусев Е.Г., Богданова О.Б., Поршкевич Н.Ю. Теоретические и методологические аспекты конкурентоспособности транспортных предприятий // Маркетинг в России и за рубежом. 2022. № 6. С. 86-94.

6. Портер М. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов. — М.: Alpina Publisher, 2019.

7. Гриневич М.Н., Шак Л.А., Кезля А.Г. Оценка конкуренции и взаимодействия видов транспорта.
[http://e.biblio.bru.by/bitstream/handle/1212121212/19574/436-441.pdf?
sequence=1](http://e.biblio.bru.by/bitstream/handle/1212121212/19574/436-441.pdf?sequence=1)

8. «O‘ztemiryo’lyolovchi» AJ rasmiy sayti — <https://uzrailpass.uz/>